

HURRİLER'DE ULUSAL PANTEON VE YEREL PANTEONLAR*

Asist. Adil ALPMAN

Bu "Rencontre" in adı bizi yerel panteonlar ile onların oluşturduğu ulusal panteonların ilişkileri üzerinde düşünmeye sevkettiği için, bugün mevcut belgelere dayanarak Hurri din sorununun bir değerlendirilmesine girişmek uygun görüldü.

Hurri dilinin genel sözlüğünü tamamlarken, bu halka ait tanrı isimlerini içeren bütün çivi yazılı kaynakları araştırmaya mecbur oldum. Diğer taraftan bu yeni fırsatla uzun zamandan beri Hitit kökenli kaynaklarca bilinen yeraltı tanrıları veya Anunnaki'ler sorununu aydınlatmayı denedim. Onların isimleri bir Sumer etimolojisine yöneliktir. Güney Mezopotamya dininin çok eski devirde Suriye-Anadolu dünyasına ulaşabildiği bir bölgeye bu grubun geçişini araştırmak gerekiyordu. Şu halde Hurri dini sorunu, Sumer-Akkad panteonunun gelişmesiyle sıkı sıkıya bağlıdır; ve paralel bir dal olarak gelişir ve bunun tahlili Assyriolojinin ilerlemesini izler.

Şüphesiz birçok neşredilmemiş (metinler) Berlin ve Ankara çekmecelerinde hâlâ uyumuyorlar mı? Kuşkusuz bazı şanslı kazılar sayesinde yeni bilgi kaynaklarının zuhuru da eksik olmayacaktır ve özellikle Orta-Fırat üzerindeki Meskene-Emar'ın beklenmedik keşfini düşünüyorum. Nihayet Nuzi ve Alalah gibi şüphesiz Hurri siteleri veya Hurrileşmiş siteler (bile) şimdiye kadar kültlerin ayrıntılarını vermeyi reddetmediler mi? Oysaki yerel bir panteonun tarifine mükemmelen cevap veren en az iki iyi ve güzel tanrı listesine çoktan sahibiz: Bunlar Ugaritica V de neşredilmiş Ras Şamra-Ugarit listesi ile, hem Hitit dilinde bir yağın metinde, hem de Boğazköy'deki meşhur Yazılıkaya abidesinde tasvir edilmiş olan Kappadokya Komana'sının listesidir. Onlardan çıkardığımız listeler yerleşmiş bir liturjik

* Bu makale E. Laroche tarafından, *Orientalia* 45/1-2 (1976) s. 94-99 da Fransızca olarak neşredilmiştir.

kanonun temsilcisi olarak göz önüne alınmalıdır. Bu Suriye-Anadolu panteonunun Halep metropolünden çıktığı veya kaynaklandığı faraziyesini doğrulayan bazı deliller vardır.

Eğer başşehir Waşşuganni'nin dinî sisteminin burada bulunmasından emin olunsaydı, Şuppiluliuma'nın meşhur muahedesinin¹ koruduğu Mitanni kraliyet panteonu da buraya güzelce eklenirdi. Fakat bundan emin değilim. Gerçekten bu aynı muahede Hitit imparatorluk panteonu da yer alır. Oysaki açıkca görüyoruz ki, seksenden fazla tanrıdan (mürekkep) bu kalabalık uzun bir sinkretizmin ürünüdür. Bu panteon, Hattuşaş krallarının koruyuculuğu altındaki Anadolu kabileleri konfederasyonunu oluşturan politik şartları yansıtır. Analiz şartlarının diğer herhangi bir Hurri memleketinin şartlarından daha elverişli olduğu Küçükasya'da, muahede ile çağdaş yerli dökümanların mukayesesi, bizi Hatti, Neşa, Luwi, Hurri vs. yi birbirinden ayırmaya zorunlu kılıyor. Muahedeler ve protokollerde, tanrı gruplarının hierarşisi ve tasnifine hakim olan prensibin, basit hücrelerin yapısı ile, yani envanterlerde tasvir edilen yerel panteonlar ile müşterek hiçbir yanı yoktur.

Mitanni'ye ve Tuşratta ile Mattiwaza'nın tanrılarına gelince; ilk bakışta büyük tanrıların hepsinin adının zikredilmediği görülür: Örneğin, Kumarbi, Hebat, Şauška, Nubadik adları yoktur. Buna karşılık şaşırtıcı terfiler gözlenir: Gurta ile Kahat'ın yerel küçük tanrıları, Harran'ın Ay tanrısı, Ea'dan, Damkina veya Nabarbi'den önce en başta yer alırlar. Özellikle Veda'lardaki tanrıların varlığı şaşırtıcıdır. Bunlar, apaçık Mitanni halkının bir kolunun, yani asker aristokrasisi olan Marianni'lerin tanrılarıdır. Ve Suriye-Mezopotamya yakınıdoğusunda başka hiçbir yerde en küçük iz bırakmadılar. En basit ve en doğal tahmin -ki pek az metin bu tahmine yol açar- devlet kadrolarında İndo-Ari kökenli bu subaylar tarafından işgal edilen yerlerin delili gibi görünen nispi mevkii izah etmeye bağlıdır. Eğer Mitanni'nin Mitra-Varuna, İndra ve Nasatya'sının, kavimler göçü ile (Völkenwanderung) ilgili bütün teorilerden ayrı olarak bizzat bu durumdan başka veya daha fazla hususu içermesi bekleniyorsa, Küçükasya'nın İndo-Ari kavimlerinin o kadar çapraşık sorunu bence kötü ele alınmış ve dolayısıyla halledilmez görünür. Bununla beraber görünüşe göre

¹ Yazar burada Kurtiwaza (Mattiwaza) andlaşmasını kasetmektedir. Bk. E. Weidner, PD (1923) BoSt. 8 s. 2-37.

Hurri kabileleri Hazar ve Kafkasların İran'daki sınırlarından göç etmemişler midir? Hindistan'ı ve İran'ı teşkilatlandırması gereken insan dalgasının zorunlu olarak bir batı yolunu takib ettiği sonucu bundan çıkarılmayacaktır. Roma lejyonlarının Ren nehri kıyılarına ve İngiltere'ye kadar İsis, Serapis ve Astarte inancını götürdüğünü herkes bilir. Bu, Mısırlılar ve Suriyeliler Batı Avrupa'yı hiç kolonize etmediler mi demektir? Elbette hayır.

Hurrilerin kelimenin basit anlamıyla bir ulusu hiçbir zaman meydana getirmediği görünümünden dolayı, Hurri din sisteminin tetkiki o nispette daha fazla ihtiyatla yürütülmelidir. Hurri şahıs adlarını taşıyan (genel olarak teophor) ve bir Hurri lehçesini konuşan insanlar, rastladığımız her yerde, yani: Nuzi'de Asurlular, Mari'de Amurru'lar, Ugarit ve Alalah'da Kenanlılar, Kilikia'da ve Kappadokia'da Hititler ile komşu veya bakiyeleri ile karışmış bir koldurlar. Değişen husus halkların karşılıklı oranlarıdır: Hurriler Nuzi'de çoğunlukta olup, Suriye'de kesinlikle azınlıkta, Anadolu'da, aşağı Mezopotamya'da, belki Filistin'de ve Mısır'da seyrek ve şurada burada dağılmış olarak bulunurlar. Hurrilerin din varlığı buna paralel olarak değişmesi kendiliğinden anlaşılır.

Görülebildiği kadar, politik olayların dışında durum böyle oldu. Eyaletleri birleştiren ve o zaman iyi anlaşılır alâka ile yerli idoller kültü adopte eden bir iktidarın bilinçli müdahalesini tesadüf olarak anhyorum. Bu olay Hitit Anadolu'sunun olduğu kadar hiç bir yerde daha iyi müşahade edilemez. Anadolu'da Kizzuwatna'nın zaptı Hurri tanrılarının kitle halinde idare merkezine (Boğazköy) kadar girmesi neticesini verdi. İmparatorluk panteonunda Hurri faktörünün önemi Hitit Anadolusundaki Hurri sayısı ile aynı ölçüde değildir. Eğer biz bayram tasvirleri, kraliyet kronikleri v.s. gibi elverişli belgelere sahip olmasaydık, bu ölçmeye muktedir olamayacağımız bir olaydır.

Bana son bir gözlem gerekli görünüyor: Metinlerin bize tanıttığı Hurrilerin dini, Hititlerin imparatorluk dininden daha az popüler veya kendiliğinden ortaya çıkmış bir din değildir. Çok şehirleşmiş bu dünyada sadece rahipler tarafından kontrol edilmiş müesseseler yazı sayesinde yaşadı. Halen bahsettiğimiz ve bizce malum olan büyük tanrı figürleri -Teşub-Kumarbi, Şimegi, Şauška, Hebat, Ea-şarri- teologlar tarafından yönetilen kültür ocaklarının tanrılarıdır. Kırlarda oldukça fazla bulunan fetiş tanrılarının üstünde -biz onları Anadolu'

da tesadüfen tanıyoruz- hepsinin dindarlığını bizzat kendi üzerine çekmeye ve en az kuvvetlileri yok etmeye tahsis edilmiş ve hatları vurulanmış şahsiyetler yükseliyordu. Şu halde gerçek bir Hurri tanrısının veya tanrıçasının tarifinin ekseriya tutarsız olması şaşırtıcı değildir. Büyük tanrıların çoğu tablet üzerinde sınıflandırıcı bir Sumer işareti ile görünmüş olan Kenanlı veya Babilli benzerlerince kolayca bertaraf edildikleri bir gerçektir: Teşub-Adad-Ba'al, Şauska-İstar, Aştabi-Ninurta, v.s. Fakat Kumarbi Ugarit'de ya yerel panteonun şefi tanrı El, ya Babilli bir Enlil, ya da bir Dagan'dır. Bu, kutsal edebiyat, kurban listeleri veya okul sözlükleri gibi, metin tiplerine göre, mitoloji ve rituel olarak çıktığı yerin seviyelerine ve ortama bağlıdır. Büyük Pan-Hurri tanrısı Nubadig'in gerçek tabiatını henüz bilmiyoruz. Çünkü, o hiç bir zaman Sumer-Babil teolojisinin çerçevesine dahil edilmemiş gibi görünüyor. Herodotos'da Mısır tanrılarının Hellen anlayışı, Roma tefsiri sırasında grek Olimpiası ile meydana gelmiş karışmalar, Gal ve Kelt tanrılarının Latince tercümesi gibi iyi bilinen bütün bu olaylar Hurri dininin çok katı bir sistemine karşı bizi uyanık bulunduracaklardır. Bugün bu yabancı tanrıların esasını bizim asıl bilgi vericimiz olan Ugarit'in, Haleb'in ve Komana'nın rahiplerinden hiç bir zaman daha açık, ne de daha tam bildiğimizi iddia edemeyiz.

Suriye-Anadolu kanonik listesinin ayrıntılarını gözlerinizin önüne yeniden sermenin gerekli olduğunu zannetmiyorum. Aranızda birçoklarının çalışmaları esnasında rastladığımız klasik olaylara bundan böyle ima etmeyi usul edineceğim.

1. Başta heryerde, Adad ve Ba'al ailesinden bir fırtına tanrısı olan tanrı *Teşub* gelir. Onu muhtemelen yerel türleri ve bilinen alametleri ile Hazzi (Casius-Kazdağ) ve Namni (Amanos??) dağ (tanrıları), (yani) Hurri ve Seri boğaları takip eder. Bazı Kizzuwatna metinlerinde başkalarının Suvaliyat veya Tasmisu diye adlandırdığı, Teşub'un bir "kutsal erkek kardeşi" mevcuttur. Bu şahsiyet, Hebat'ın yanında Sarruma'nın ithaline benzer Anadolulu bir ithal olabilir.

2. Teşub ve onun maiyeti mütecanis ve altı büyük tanrıdan müteşekkil bir grub tarafından takip edilmiştir: *Kumarbi*, *Ea*, *Kuşuh*, *Şimegi*, *Aştabi* ve *Nubadig*. Sin ile Kuşuh-Ay'ın, Şamaş ile Şimegi-Güneş ve Ninurta ile Aştabi'nin eşitliği malumdur. Eya, büyük tanrı Enki'nin sade ve katkısız bir iktibasıdır. O, Hurri memleketinin her-

yerinde kompozisyon suretiyle E (y)'a-şarri'nin ikinci terimi olan yine iktibas edilmiş *şarri* "kral" sıfatını da aldı.

3. İkinci derecede ve daha az itibardaki diğer erkek tanrılar kendi muhteviyatı ve düzeni içinde kararsız bir üçüncü grub teşkil ederler: Şauška-İstar erkek ve kadın savaşçı olarak kabul edilir; Heşui-ZA-BABA kötü bir tanrı olup, muhtemelen erkek savaşçıdır; İrşappa-Reşef batı samilerinden alınmıştır; Küçükasya'da "koruyucu" tanrıların KAL=LAMA ideogramı ile gösterilmesi mutattır. Hitit karakterli tanrılar bazan buraya sokulmuşlardır. Nihayet Teşub'un veziri Tenu korteji tamamlar. Listenin şahsiyet kazanmış diğer tanrılara müsadde etmemesi bütün erkek tanrılara çağrı demektir.

4. Sonra simetrik olarak tanrıçalar görünürler: Onların başında, kültü (veya sadece adı) Komana'dan Suriye'ye sonra da ilhakları müteakip yayılmış olan Hitit kökenli genç tanrı *Sarruma*'nın çok defa eşlik ettiği *Hebat* yer alır. Teşub-Hebat-Sarruma, Hurri memleketine mahsus yegâne teslisdir. Veya bu teslis gerçekten bir taşra düzenlemesi şeklinde yapılmıştır ve bir Hurri ulusal panteonunun genel bir teorisi içine girmeyecektir. Hebat'ın sayısız diğer hipotezleri, anlamı henüz bilinmeyen Hurri diline ait terimlerdir. Bir çok müellifler tarafından savunulmuş olan Tevrat'ın Eve'si (=Havva) ile Hurrilerin Hebat'ı arasında sıkı bir ilişki faraziyesi, onomastik benzeyişten başka bir şey değildir. Genesis'deki hikayeleri tolerans ile çözmeksizin, insanların Ana'sının tanrısal karakteri nasıl ispatlanabilir, anlamıyorum.

5. 2 ye paralel listede doğrudan doğruya Babilli parédrie'lerin (=tanrısal eşler) zahmetle örtülerek bozulmuş bir şekli gibi, kadın parédrie'leri verilir, (yani): *Şalas / Şaluş* ile Kumarbi-Dagan, *Tapkina* ile Eya, *Nikkal* ile ay tanrısı Kuşuh, *Aya* ile güneş tanrısı Şimegi. Ninurta'nın ve Aştabi'nin tanrı zevceleri tesbit edilmemiştir; Bu zevcelerin asla mevcut olmadıklarından ve son iki tanrı Ninurta ile Aştabi'nin Assur-Mezopotamya memleketinde güneye ve doğuya uzak olduklarından ve bilmediğimiz sebeplerden dolayı ortak bir model üzerinde sıralanmayan ve bekâr kalan Hurri kökenli eski tanrılar olduklarından çok şüpheleniyorum.

6. Bir çok tanrıçaları (ihtiva eden) çok kararsız bir liste 3. gruba tekabül eder: İşhara, İstar'ın çevresine aittir, fakat bu yakınlığın büyük bir ilgisi yoktur; çünkü, İstar-GAŞAN bazan tanrı, bazan tanrıça

şeklinde değişken ve çok şekillidir. Allani, cehennemlerin hakimesi Ereškigal-Allatum'un karşılığıdır. Ereškigal-Allatum, onların mukadderat kitabında yazdıkları demon şeklindeki Hüdena Hüdellura kolektif çoğulundan önce gelir. Ninatta ve Kulitta, herkese herşeyi veren bir çeşit Astarté-Aphrodite olan dişi Šauška'nın müzisyen hizmetkârlarındandırlar. Adamma-Kubaba çifti, bilinmeyen bir Adamma'yı, Küçükasya'da olan ve bize daha yakın Avrupa'da bilinen kalıntı bozulmuş Cybéle ismi altında (yaşayan), Kargamış'ın büyük tanrıçasına bağlar. Hebat'ın veziri Tiyabenti, tam simetrik olarak Tenu'ya tekabül eder. "Bütün dişi tanrılar" ifadesi iki serinin karşını ve paralelligini tamamlar. Suriye ve Kilikya Hurrileri panteonlarını, sağdaki tanrıçalarla yüz yüze karşılaşmak için yürüyen soldaki tanrılarla birlikte görüyorlardı. Hititli sanatkârlar bu panteonu Yazılıkaya'da bilerek böyle tasvir ettiler. Çağdaş metinler bunu en açık biçimde doğruluyorlar. 1 ile 4, 2 ile 5,3 ile 6. gruplar tanrıların türsel veya cinsel kriterleri dolayısıyla genel yapının en dikkat çekici hattını meydana getirirler ve cevap verirler.

Her listede bir taraftan, 1, 2 ve 3. gruplar, diğer taraftan 4, 5 ve 6. gruplar mütecanis değildirler. En yüzeysel araştırma burada bir hiyerarşiyi fark etmeye kafi gelir.

1. *Teşub-Hebat*: Bu tanrısal çiftin üstünlüğüne dair söylenen ve iyi ifade edilen hususa sadece linguistik karekterde bir gözlemi ilâve etmek isterdim. Teşub umumiyetle iki unvan taşır: Birisi, Hurrileşmiş bütün sitelerde çokça tasdik edilmiş yerli dile ait bir kelime olan *ewri* "bey" = *bêlu*'dur, fakat diğeri *šarri* "kral" da Akadcadan alınmıştır. Buna karşılık Hebat'ın ancak tek bir şeref ünvanı olarak, istisna halinde bütün kadın şahsiyetlere verilen ve uygulanabilir yerli kelime olan *Allai* "bayan" (unvanı) vardır. Oysa *Allai* kelimesinin yayılma suretiyle *šarri*'nin etkisi altında kaldığı ve "kraliçe"nin resmi adı olması dikkat çekicidir. Bu üç kelimenin, yani *ewri*, *šarri* ve *Allai*'nin uyumsuzluğunu aşağıdaki şekilde pek âlâ izah ederdim: Hurrilerin sosyal ve politik mevkiî ifade etmek için ilkel olarak sadece iki kelimeleri vardı: *ewri* "bey" ve *Allai* "bayan", her ikisi de "hizmetkâr ve köle" anlamına gelen *purame*'nin müşterek karşıtı idiler. Hurriler Mezopotamya teşkilâtı ile temasda, Akkadca *šarru* formu altına da kendileri için yeni olan "kral" kavramını aldılar ve benimsediler. Onlar "sarru"dan kendi esas gramerlerinin yardımıyla *šarrašši* "krallık"ı çıkardılar. Fakat eskiden "réginité" (=kraliçelik?) kavramını bilmi-

yorlardı. Daha sonra Hititlerin etkisine maruz kalarak "bayan" için türsel "kraliçe" terimine ulaşılar ve buna paralel olarak "kraliçe, yani queenship niteliğindeki" soyut *allašši*'yi meydana getirdiler. Bu, Kiz-zuwatna'da karşılaşılan durumdur, burada *šarrašši* ve *allašši*, Tešub ve Hebat'ın koruyuculuğu altında kral ve kraliçenin tahta çıkış rituellerini saygıyla gösterirler.

Böylece Tešub-Hebat çifti bana Hurrilere yabancı bir İdeolojinin, fakat onlar arasında daha batıdakilerine zorla öğretilmiş, örneğin Hitit tipi veya daha genel olarak Anadolu'lu bir toplumun tanrısal plânı üzerine projeksion gibi görünüyor. Kesinlikle Anadolu'lu olmayan bir kültürden gelen Kumarbi çevresinde tanrıça Hebat'ın, beyinin ve efendisinin yenilgisinden şüphe ederek hareme kapatılmış zevce rolünü oynaması; theomachie'de (tanrılar mekanizması) tek aktif tanrıçanın Tešub'un açıkça kızkardeşi Šauška-İštar olması; onun işinin sihre, aşka ve savaşa ilişkin olup, diğer hepsinden fazla Anat'ı hatırlatması; hegemonya mücadelesinde yalnız erkeklerin, yani demek istediğim "erkek tanrılar"ın rekabetlerinin mevzu edilmesi, bana daima anlamlı göründü. Senaryo baba-oğul mücadelesinin teması üzerinde varyasyonlar halinde özellenir; zevce, anne, asaletine rağmen kavgaya pasif olarak yardım eder. Hiç bir şey olayların bu görünümünden daha az "Hitit"li değildir.

2. Kosmik ve fonksiyonel büyük tanrılar tarafından meydana getirilmiş 2. ve 5. grublar, doğrudan doğruya Sumer-Babil sisteminden bir alıntıyı açığa vururlar. Bu durum, = işaretinin bir assimilasyonu gösterdiği, ok işaretinin de alıntı anlamına geldiği aşağıdaki tabloda görünür:

Kumarbi	= Enlil / Dagan	≈ Šalaš	= Ninlil
Eya- (šarri)	← Ea / Enki	≈ Tapkina	← Damkina
Kuşuḫ	= Sin	≈ Nikkal	← Ningal
Šimegi	= Šamaš	≈ Aya	← Aya
Aštabi	= Ninurta	—	—
Nubadig	= ?	—	—

Üzerine dikkat çekmek istediğim tek nokta şudur: Assimilasyon suretiyle senkretizme anlaşılmalıdır. Teolog özel fonksiyonu ile karakterize edilmiş bir ulusal uluhiyetten hareket eder: Savaş, yağmur, cehennem, aşk veya bereket gücüne sahip tanrı veya tanrıça. İkinci dercede karakterlere bakmaksızın, sadece bu hakim vasfı ele alarak bir

eşitlik kanunu ortaya koyar ve kendisinin tanıdığı uluhiyetler arasında ona en çok benzeyene bunu yaklaştırır: Nasıl ki, Teşub Hurrilerde Adad değil midir? Aynı suretle Hebat Hititlerde Arinna'nın Güneşi olmadı mı?

İşlem, elemanları geleneksel olan ve düzeni yabancı bir modelden kopye edilmiş organik bir panteon yaratmak gayretindedir. Meşgul olduğumuz durumda, muhakkak ki model Sumer-Babil'dir ve Suriye Hurrileri şurada burada belki de birbirinden ayrı olarak daha önceden mevcut olan bir şemayı adopte etmişlerdi, bu şemada Enlil, Ea, Sin, Şamas, Ninurta hiyerarşik bir düzen içinde birbirlerini izlerler.

Fakat böyle bir senkretizmin tam ve birbirine uygun olması için yeni tanrıların ex nihilo *keşfi* gereklidir. Tablo bu bakımdan açıktır: Tanrılar çiftler çiftler yürüdükleri için, Kuşub'u bir Hurri Sin'i olarak tefsir ederken, ona alınmış dinden bilinmeyen bir eşi vermek lazımdı: Saf ve basit olarak Ningal, Nikkal halinde ve aynı suretle diğerleri bu dinden transfer edildi. İşlemi sonuna kadar götürelim, evvelce kendisine hiç bir şeyin tekabül etmediği tanrı Ea'yı Hurrilerin onların teologlarını anlıyorum- bir tek hareketle ilâve ettiklerini görüyoruz. Bir simetri ihtiyacıyla açıklanan bu iktibas, adaletin ve aklın efendisi, mesleklerin piri v.s. (*bél hasisi*) olarak incarnation suretiyle taşıdığı görevleriyle, yeni bir tanrının alıcısını zenginleştirir. Aynı şekilde Romalılar Olympe'yı kopye ederken kendilerinde eksik olan bir Apollon'u, büyük Grek tanrılarında eşlik eden dini değerler ve kavramlar takımı ile birlikte aldılar.

Fakat transferin mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmesi nadirdir. Bu ekseriya eksikliklere maruz kalır. Böylece daha önce Kumarbi'ye ve Teşub'a eşit eski tanrı Nubadig saymak için bırakılmış bir figürdür.

En eski dokümanlar ile theofor onomastik bize Hurrilerin evvelce, örneğin Kumarbi, Teşub, Şauska gibi, çok farklı bazı yerli tanrılara sahip olduklarını teyid ederler. Fakat bu tanrıların değişmez bir hiyerarşiye sahip ulusal bir panteon şeklinde organize edildikleri ihtimali hiç yoktur. İkinci binin ortalarına doğru belgeler faal durumdaki yerli panteonların varlığını karşımıza çıkardığı zaman, bir panteon vardır, fakat bu panteon uzun zamandan beri asimile olmuş ve bu süre içinde elde edilmiştir. Bizim tanıdığımız Hurri Panteonu daha geniş malumata kadar ikinci elden bir dinî sistemdir.